

Ιστορία, αρχαιολογία, μνημεία. Τα παλαιότερα ίχνη ανθρώπινης δραστηριότητας στον χώρο του νομού Χανίων, σύμφωνα με τα μέχρι σήμερα γνωστά στοιχεία, ανάγονται στα πρώιμα νεολιθικά χρόνια. Πρόσφατα ευρήματα (απολιθωμένο κρανίο κοντά στο χωριό Αφράτα Κισσάμου, εγχάρακτη βραχογραφία σε σπήλαιο στο χωριό Ασφένδου Σφρακιών), αποδίδονται από ορισμένους επιστήμονες σε παλαιότερες εποχές, άλλοι όμως δεν το δέχονται. Οι νεολιθικοί άνθρωποι της περιοχής ήταν σπηλαιόβιοι, ιδίως κατά τις πρώτες φάσεις της νεολιθικής εποχής· στα όψιμα νεολιθικά χρόνια χτίζουν και οικισμούς, χωρίς όμως να εγκαταλείπουν τα ασφαλή φυσικά ενδιαίτημά τους. Στα περισσότερα σπήλαια του Ακρωτηρίου Κυδωνίας, στα σπήλαια Ελληνόσπηλιος (Αφράτων Κισσάμου), Κουλιέρη (Μυλωνιανών Κυδωνίας), Αγία Σοφία (Τοπολιών Κισσάμου), Κερά Σπηλιώπσσα (Βρυσών Κυδωνίας) και σε πολλά άλλα ήρθαν στο φως άφθονα και χαρακτηριστικά νεολιθικά ευρήματα. Στον συνοικισμό Καστέλλι της πόλης Χανιά στη θέση Βλητές κοντά στη Σούδα και στην περιοχή Καλαθάς Ακρωτηρίου αποκαλύφθηκαν ή εντοπίστηκαν ίχνη νεολιθικών εγκαταστάσεων. Η εισαγωγή του χαλκού στην Κρήτη έθεσε τέρμα στην πρωτόγονο νεολιθική ζωή και συνετέλεσε να οδηγηθεί το νησί στην εποχή του μινωικού θαύματος. Διάφορα ευρήματα των τελευταίων ετών, που αποκαλύφθηκαν τυχαία ή ήρθαν στο φως ύστερα από συστηματικές ανασκαφικές έρευνες, απέδειξαν, χωρίς αμφιβολία, πως ο μινωικός πολιτισμός ήταν ενιαίος σε ολόκληρη τη μεγαλόνησο και συνεπώς είχε ξαπλωθεί και στη δυτική Κρήτη, γεγονός που είχε αμφισβητηθεί παλαιότερα: στο σπήλαιο Γερόσπηλιος, κοντά στην Αγία Μαρίνα Κυδωνίας, βρέθηκε περιδέραιο πρωτομινωικής εποχής και τέχνης και ένα πέτρινο αγγείο (κέρνος), στο οποίο οι Μινωίτες τοποθετούσαν σπόρους για τις θυσίες· στη θέση Δέμηλα, επάνω από το Βαρύπετρο Κυδωνίας, αποκαλύφθηκε τμήμα σημαντικού πρωτομινωικού οικισμού με πολύ ενδιαφέροντα κεραμικά ευρήματα, λίθινα εργαλεία και άφθονες λεπίδες οψιδιανού· στο σπήλαιο Πλατυβόλα της περιοχής Κεραμείων ήρθε στο φως ενδιαφέρουσα πρωτομινωική κεραμική, προερχόμενη από ντόπιο εργαστήριο· στη θέση Ψαθί, δυτικά των Χανίων, εντοπίστηκαν ερείπια πρωτομινωικού οικισμού· στη συνοικία Καστέλλι των Χανίων αποκαλύφθηκε μινωικό μέγαρο, σημαντικό κεραμικό εργαστήριο, τοιχογραφίες, όστρακα με γραμμική γραφή Β και καλής ποιότητα κεραμική όλων των μινωικών περιόδων· στον Σαμωνά Αποκορώνου και στη Χρυσοσκαλίπσσα Κισσάμου επισημάνθηκαν ίχνη μινωικών εγκαταστάσεων· στον Στύλο Αποκορώνου ανασκάφηκε τμήμα εκτεταμένου υστερομινωικού οικισμού και μεγαλοπρεπής θολωτός μινωικός τάφος και παρόμοιος στην περιοχή Μάλεμε· στο σπήλαιο Μαμελούκου, κοντά στα Περιβόλια Κυδωνίας, ανακαλύφθηκε σημαντική κεραμική των υστερομινωικών χρόνων και τμήμα αμφορέα με γραμμική Β γραφή· στις κορυφές των βουνών Δραπανοκεφάλια, Σκλόκα, Όνουχας και Μάλαξα ανακαλύφθηκαν μινωικοί τόποι λατρείας (ιερά κορυφές) όπου λατρευόταν η Ορεία Μητέρα, ενώ σε πολλά σπήλαια της περιοχής βεβαιώθηκε η λατρεία της χθόνιας θεότητας των Μινωτών. Με τον αρχαϊκό αποικισμό της Κρήτης, κατά την υστερορωμαϊκή περίοδο και την πύκνωση της επικοινωνίας με την Πελοπόννησο, δημιουργήθηκαν ευνοϊκότεροι όροι για την ανάπτυξη της περιοχής των Χανίων, γι' αυτό και ο πολιτισμός της περιόδου αυτής παρουσίασε εδώ ξεχωριστή άνθηση σχεπικά με την υπόλοιπη Κρήτη: ο πληθυσμός γίνεται πυκνότερος και σε πολλά σημεία χτίζονται νέοι οικισμοί, μερικοί από

τους οποίους θα καλύψουν μακρά περίοδο ζωής και δράσης. Η λεγόμενη κάθοδος των Δωριέων (1100 π.Χ.) ανακόπτει την πρόοδο: οι κάτοικοι καταφεύγουν στις ορεινές περιοχές για να σωθούν· ο πληθυσμός ελαττώνεται· η ζωή εξελίσσεται μέσα σε αγώνες για την επικράτηση των αντιμαχόμενων στοιχείων. Με την πάροδο του χρόνου ο τόπος θα ησυχάσει και θα προσπαθήσει να ξαναβρεί τον παλιό ρυθμό προόδου, χωρίς όμως να το κατορθώσει· ξαναχτίζονται οι παλιές πόλεις και δημιουργούνται νέες. Κατά τους ελληνικούς χρόνους (γεωμετρική, αρχαϊκή, κλασική, ελληνιστική περίοδος) η περιοχή αριθμεί 41 πόλεις από τις οποίες σπουδαιότερες είναι η Αμφίμαλα, η Ανώπολις, η Απολλωνία, η Απτέρα, η Αραδίνη, η Έλυρος, η Κάντανος, η Κάτρη, η Κεραία, η Κίσσαμος, η Κυδωνία, η Λισσός, η Μινώα, η Μωδαία, η Πέργαμος, το Ποικιλίσιον, η Πολίχνη, η Πολυρρήνια, η Συΐα, η Τάνος, η Τάρρα, η Υδραμία, η Φαλάσαρνα. Έντονη θρησκευτικότητα χαρακτηρίζει τους κατοίκους την εποχή αυτή· χτίζονται ναοί και δημιουργούνται κέντρα λατρείας: στην Τάρρα και στη Φαλάσαρνα λατρεύεται ο Απόλλωνας· στις Μένιες, στην Πολυρρήνια, στα σπήλαια Αρκουδιώπσσα και Μαραθόσπηλιος λατρεύεται η Δικτύνα Άρτεμις, στη λίμνη Κουρνά η νύμφη Ακακαλλίς και σε πολλά άλλα μέρη διάφορες θεότητες του ελληνικού πανθέου ή και τοπικές. Η ρωμαϊκή κατάκτηση δεν επέφερε σοβαρές μεταβολές στον τόπο· σύντομα οι πόλεις ξαναβρήκαν τον κανονικό ρυθμό ζωής και χτίστηκαν μάλιστα και νέες, όπως το Αγνείον, η Απολλωνιάς, η Βίεννος, η Έλαιο, το Ιναχώριον, η Καλαμύδη, η Κώρυκος, η Μαραθούσα, η Ραμνούς κ.ά.

Από τότε η περιοχή ακολουθεί την τύχη της υπόλοιπης Κρήτης: ασπάζεται τον χριστιανισμό κατά την πρώτη βυζαντινή περίοδο, το 732 εντάσσεται στο κλίμα του Οικουμενικού Πατριαρχείου, το 824 υποκύπτει στους Σαρακηνούς (Άραβες), το 961 ελευθερώνεται από τον Νικηφόρο Φωκά, το 1204 οι Σταυροφόροι την παραχωρούν στον Βονιφάτιο, λίγο αργότερα παραχωρείται στους Ενετούς, οι οποίοι το 1252 κτίζουν και οχυρώνουν τα Χανιά, στις αρχές του 16ου αι. επαναστατεί, αλλά χωρίς αποτέλεσμα, ο Καντανολέος από το Κουτσογέρακο Σελίνου, το καλοκαίρι του 1645 αποβιβάζονται οι Τούρκοι στο Κολυμπάρι Κισσάμου και σε 57 ημέρες παίρνουν τα Χανιά, το 1770 επαναστατεί ο Δασκαλογιάννης από την Ανώπολη των Σφακιών. Στον αγώνα του '21 τα Χανιά. πρωτοστατούν: στις 29 Μαΐου 1821 κηρύσσεται η επανάσταση στη Θυμιανή Παναγία των Σφακιών· το 1823 οι Τούρκοι κατέχουν μόνο τα φρούρια και λίγα οχυρά στην ύπαιθρο και τον ίδιο χρόνο φτάνει στα Χανιά ως αρμοστής ο Εμμανουήλ Τομπιάζης· το 1824 ο Χουσεΐν καίει τον Αποκόρωνα και τα Σφακιά και θυσιάζονται 600 γυναικόπαιδα στο Ελαφονήσι· το 1825 οι επαναστάτες παίρνουν από τους Τούρκους το ισχυρό φρούριο της Γραμβούσας· το 1828 δίνει μεγάλη μάχη στο Φραγκοκάστελλο ο Χατζή Μιχάλης Νταλιάνης, προκαλεί μεγάλες ζημιές στους Τούρκους, αλλά τελικά σκοτώνεται· το 1833 συγκεντρώνονται στις Μουρνιές για να διαμαρτυρηθούν 7.000 κάτοικοι της περιοχής και οι Αιγύπτιοι, στους οποίους είχε παραχωρηθεί τότε η Κρήτη, απαγορεύουν 50. Ακολουθούν οι επαναστάσεις του 1841 και 1858 οι οποίες εξουδετερώνονται. Το 1866 υπογράφεται στη μονή της Αγίας Κυριακής υπόμνημα προς τους Τούρκους. Στη μεγάλη επανάσταση του 1866 πρώτος χτυπάει στον Σταυρό Σελίνου ο Κριάρης· διαπρέπει ο Χατζή Μιχάλης Γιάνναρης, αλλά θυσιάζονται στον Βαφέ

Αποκορώνου πολλοί Κρητικοί και εθελοντές από τη υπόλοιπη Ελλάδα, που πολεμούσαν με γενικό αρχηγό τον Ιωάννη Ζυμβρακάκη. Το 1878 υπογράφεται στη Χαλέπα η φερώνυμη σύμβαση. Το 1889 έχουμε νέα ατυχή επανάσταση. Το 1895 ιδρύεται στον Αποκόρωνα η Μεταπολιτευτική Επιτροπή. Το 1897 ξεσπά νέα επανάσταση εξαπτίας των σφαγών των Χανίων. Ο Τιμολέων Βάσσος αποβιβάζεται στο Κολυμπάρι. Στις 3 Νοεμβρίου 1898 η περιοχή ελευθερώνεται από τον τουρκικό ζυγό. Στις 9 Δεκεμβρίου 1898 αποβιβάζεται στη Σούδα ο πρίγκιπας Γεώργιος. Ακολουθεί το κίνημα του Θερίσου. Η ελληνική σημαία θα υψωθεί τελικά στον Φιρκά στις 1 Δεκεμβρίου 1913.

Μνημεία όλων των περιόδων σώζονται άφθονα σε ολόκληρη την έκταση του νομού Χανίων. Στην Απτέρα και στα Μεσκλά, και στον συνοικισμό Ρίζα της Ανώπολης Σφακίων, σώζονται εντυπωσιακά κυκλώπεια τείχη. Στην Απτέρα υπάρχουν επίσης τεράστιες αρχαίες υδατοδεξαμενές και τμήμα αρχαίου θεάτρου. Πολλά είναι τα ενετικά μνημεία: εκτός από την πόλη των Χανίων, που θα μπορούσε να θεωρηθεί σχεδόν ολόκληρη ένα μεσαιωνικό μουσείο, σώζονται ενετικά φρούρια στη νησίδα που βρίσκεται στην είσοδο της Σούδας, στα Θοδωρού, στη Γραμβούσα και στην Παλαιόχωρα· στη νοτιοανατολική παραλία των Σφακίων υπάρχει το θρυλικό Φραγκοκάστελλο· στον Αλικιανό σώζονται τα ερείπια του πύργου της οικογένειας Ντα Μολίν· στον Άγιο Γεώργιο και στο Καβούσι Κισσάμου υπάρχουν ενετικά διώροφα μέγαρα του 15ου ή 16ου αι.· στο Κόκιανο Μετόχι σώζεται μια ενετική βίλα και άλλα παρόμοια, αλλά εντυπωσιακότερη, η περίφημη Πελεκαιπίνα, λίγο πιο έξω από τα Χανιά. Βυζαντινές εκκλησίες, καταγραφές, του 11ου αι. και εξής, υπάρχουν πάνω από 50, οι περισσότερες στις επαρχίες Κισσάμου και Σελίνου, ενώ σε πολλά σημεία, απόμερα κυρίως, υπάρχουν μοναστήρια, σπουδαιότερα από τα οποία είναι των Τζαγκαρόλων, το Γουβερνέτο, της Γωνιάς, της Χρυσοκαλίτισσας, της Χρυσοπηγής, των Κορακίων κ.ά. Η περίοδος της τουρκοκρατίας έχει να παρουσιάσει τα τζαμιά με τους μιναρέδες μέσα στην πόλη, το περίφημο φρούριο Ιτζεδίν, τον πύργο του Αληδάκη στο Μπρόσνερο, τα Σερσεμπίλια στα περιβόλια, το θαυμάσιο Λουτρό στις Μουρνιές και πολλούς κουλέδες σε διάφορους τόπους.